

SHUKUR XOLMIRZAYEV ASARLARIDA TIL TASVIRIY VOSITALARI VA NOADABIY LEKSIK BIRLIKLAR

Botirova Maxliyo,

TerDU O'zbek tilshunosligi kafedrasida o'qituvchisi

ANNOTATSIYA

Maqolada Shukur Xolmirzayev asarlaridagi badiiy tasvir vositalari va noadabiy leksik birliklarga oid so'zlar tahlilga tortildi. Badiiy adabiyot tilining boyligi uning lug'at tarkibidagi turli xil leksemalarning miqdor jihatdan ko'pligi hamda ma'no doirasining kengligi va torligiga qarab ham o'lchanadi. Demak, badiiy adabiyot tili nafaqat adabiy til doirasidagi so'zlar orqali shakllanar ekan, qolaversa, noadabiy leksik birliklar ta'sirida ham rivojlanib boradi.

Kalit so'zlar: Badiiy asar tili, matn tilshunosligi, tilning leksik qatlami, badiiy matn qismlarini bog'lovchi vositalar, badiiy tasvir vositalari, noadabiy leksik birliklar

ИЗОБРАЗИТЕЛЬНЫЕ ЯЗЫКОВЫЕ СРЕДСТВА И НЕЛИТЕРАТУРНЫЕ ЛЕКСИЧЕСКИЕ ЕДИНИЦЫ В ТВОРЧЕСТВЕ ШУКУРА ХОЛМИРЗАЕВА

АННОТАЦИЯ

В статье проанализированы слова, относящиеся к средствам художественного образа, и нелитературные лексические единицы в творчестве Шукура Холмирзаева. Богатство языка художественной литературы измеряется количеством различных лексем в его словарном запасе, а также широтой и узостью круга значений. Итак, язык художественной литературы формируется не только посредством слов литературного языка, но и развивается под влиянием нелитературных лексических единиц.

Ключевые слова: Язык художественного произведения, лингвистика текста, лексический пласт языка, средства соединения частей художественного текста, средства художественного образа, нелитературные лексические единицы.

VISUAL LINGUISTIC MEANS AND NON-LITERARY LEXICAL UNITS IN THE WORKS OF SHUKUR KHOLMIRZAYEV

ABSTRACT

In the article, the words related to artistic image tools and non-literary lexical units in the works of Shukur Kholmirzayev were analyzed. The richness of the language of literary literature is measured by the quantity of various lexemes in its vocabulary, as well as the breadth and narrowness of the range of meanings. So, the

language of fiction is formed not only through the words of the literary language, but also develops under the influence of non-literary lexical units.

Key words: *Language of a work of art, text linguistics, lexical layer of language, means of connecting parts of artistic text, means of artistic image, non-literary lexical units*

KIRISH.

Darhaqiqat, badiiy adabiyot tilining boyligi uning lug‘at tarkibidagi turli xil leksemalarning miqdor jihatdan ko‘pligi hamda ma‘no doirasining kengligi va torligiga qarab ham o‘lchanadi. Demak, badiiy adabiyot tili nafaqat adabiy til doirasidagi so‘zlar orqali shakllanar ekan, qolaversa, noadabiy leksik birliklar ta‘sirida ham rivojlanib boradi.

Noadabiy qatlamlar haqida gap borar ekan, avvalo har bir ijodkor ko‘pgina hollarda adabiy me‘yorni chetlab o‘tishga e‘tiborni qaratadi. Shu sababli, mashhur fransuz tilshunos olimi Sharl Ball iva akademik V.Vinogradovlar badiiy adabiyot tilida adabiy me‘yorga xos bo‘lmagan umumadabiy til me‘yorini chetlab o‘tuvchi leksemalar ham mavjudligini ta‘kidlaydi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

K.S.Gorbachevichning ta‘kidlashicha, yozuvchilar hayotni aniq tasvirlash maqsadida turli adabiy bo‘lmagan so‘z va so‘z shakllari va matn talab qilgan ifodalardan foydalanish maqsadida adabiy me‘yorni chetlab o‘tadi. Demak, yozuvchilar hayotiy voqealarni to‘g‘ri talqin etish uchun nafaqat adabiy me‘yorga xos leksemalardan, balki noadabiy til unsurlaridan ham foydalanishga e‘tiborni qaratadi. Shukur Xolmirzayev ham ko‘pgina o‘rinlarda adabiy tilni chetlab o‘tishga majbur bo‘lgan. Yozuvchi ijodida ana shunday noadabiy til vositalaridan biri dialektizmlardir.

Binobarin, dialektizmlar – umumxalq tilining ajralmas bir kismi bo‘lib, asosan jonli so‘zlashuv nutqiga xos leksemalar hisoblansa-da, ulardan badiiy adabiyot tilida foydalanishga ham e‘tibor qaratiladi.

Ko‘pgina tilshunoslikka oid tadqiqotlarda dialektizmlar umumxalq doirasidagi nutq turi sifatida qaralib kelingan va adabiy til me‘yoriga mos kelmasligi tufayli adabiy nutqda chegaralangan holatlarda qo‘llanilishi haqida fikrlar yuritilgan.

Dialektizmlardan badiiy asarda turli xil maqsadlarda foydalaniladi. Ayniqsa, ularning uslubiy vazifani bajarib kelishi badiiy asar tilining boy va jozibador bo‘lishi uchun muhim ahamiyat kasb etadi. Shu sababdan, ular adabiy tilning funksional nutq doirasiga o‘tadi, o‘sha uslubga mos va emotsional bo‘yoq oladi, masalan, «oddiy so‘zlashuv stiliga xos bo‘yoq oladi»- degan fikr muayyan ma‘noni kasb etib kelmoqda. Yuqorida aytib o‘tilgan fikrlar bilan birga uslubiy vazifani bajarish haqida alohida muloxazalar aytib o‘tilganligini kuzatamiz. Demak, dialektal qatlam ham, stilistik vazifani bajaruvchi leksemalar hisoblanib, bu holatning yozuvchi ijodida qay yo‘sinda qo‘llanilishini ko‘rib o‘tish maqsadga molikdir. Masalan: Unga tuilm ilig‘lik. Tulumning qappaygan qorniga yog‘ sirqib chiqqan, ustiga chang-chung ko‘ngan. -Ana, piyoladagi moyini hurtlab yuboring,- dedi. Sug‘urning moyi. Keltirilgan misollarda tulum (ko‘yning qornidan tikilgan xalta), *qappaygan* (shishib

chiqqan), *sirqib* (oqib), *xurtlab* (xo‘plab) kabi dialektizmlar badiiy tasvirda ta’sirchanlikni oshirish uchun xizmat qiladi. Odatda bu dialektizmlar, Surxondaryo xududida yashovchi sheva vakillari nutqiga xos bo‘lib, asarda tasvir etilayotgan manzaraning shu joyda yuz berganligini ham ishonarli holda bayon etilganligidan dalolat beradi.

Badiiy adabiyot tilini boyituvchi vositalar talaygina. Xususan, abdiy tilning boyib borishi va uning taraqqiy etib turishida og‘zaki nutqqa xos leksemalarning ahamiyati katta. Odatda og‘zaki nutq leksikasi badiiy asar tilining shunday bir ko‘rinishiki, u har qanday asarning badiiy-estetik ta’sirchanligini uyushtiradi. Ayni chog‘da, og‘zaki nutqqa xos lug‘aviy vositalar badiiy tilining ta’sirchan, jozibador bo‘lishini ham ta’minlaydi. Bu bevosita, yozuvchi Shukur Xolmirzayevning ham ijod xarakteriga xos holatdir. Bunday holatlarning ayrimlari xususida o‘z fikrimizni bildirmoqchimiz hamda quyidagi matnlarga e’tiborni qaratamiz. Masalan: «Ona endi obrazini tushunayotgani uchunmi yo o‘g‘li esiga tushib ketdimi, ko‘zlarini artib piqillamoqda edi» («Og‘ir tosh ko‘chsa»). «So‘ngra u boshqalardek ortiqcha to‘ng‘illamaydi, berganini olib, haqiga mo‘l-ko‘l duo qiladi». -«Turinglar, supuraman!-dedi. Turing. Barot bobo! He. - u to‘ng‘illab nari-beriga supurgi tegizdi» («So‘nggi bekat»). Keltirilgan misollarjda *piqillamoqda*, *to‘ng‘illab* kabi leksemalar qo‘llanilgan bo‘lib, ular xalqning og‘zaki nutqiga xos leksik vositalardir. Ayni paytda bu so‘zlar estetik ta’sirchanligi bilan ham badiiy nutq uchun xosdir, chunki shu matnlarda har bir qahramon va personajning xarakterli xususiyatlari shu so‘zlar orqali ochib berilgan.

Yozuvchi ijodida qo‘llanilgan og‘zaki nutqqa xos leksik-grammatik vositalarni diqqat bilan tekshirar ekanmiz, har bir og‘zaki nutqqa xoslangan so‘zning his-xayajon qo‘zg‘atishi, bo‘yoqdorligini ko‘ramiz. Masalan: - Chiqmaysanmi, ey xalq, - deb baqirdi. -He, kulala tushib yotmay ket! – U o‘ziga o‘qrayib turgan Eshniyozning oldidan mag‘rur o‘tib, er baravari tomga chiqa solib, uch-to‘rt depsindi, tepindi. So‘ng bo‘g‘otga yaqin borib, xassasi bilan to‘sinip urdi. -Chiq-e, la‘natlar! Qo‘rqoqlar!...Uyat! He, usta G‘iyos! Nosingni tupur-e bachchagar! –U nari ketdi. – Ho‘-o‘, Sotiboldi! He sotilib ket iloyim? Ishshaygan!... Otingni oldirib muzdek bo‘lib o‘tiribsan? Battar bo‘l! He, Qirg‘iz chobag‘on! Bormisan, qadrdon? Chiq deyapman...Mana, ayg‘iringni topib beradiganlar kelishdi!...Ushbu parchada og‘zaki nutqqa xo sbir qancha lug‘aviy vositalar qo‘llanilgan. Xususan, *ey*, *he*, *kulala*, *la‘natlar*, *bachchagar*, *tupur-e*, *iloyim*, *chopagon*, *ishshaygan*, *battar bo‘l* kabi so‘zlar so‘zlashuv nutqining elementlaridir. Ayniqsa, *kulala*, *iloyim*, *ishshaygan* so‘zlarida turli modad ma’nolarni ifoda etish xuussiyatlari mavjud. Chunonchi, *kulala* so‘zida «bir o‘ram holatida kotib qolmoq» yoki «yashirinib olmoqlik» ma’nosi aks etgan bo‘lib, bu so‘z orqali xalqqa ishora qilingan. *Iloyim*, *ishshaygan* so‘zlari orqali so‘zlovchining tinglovchiga bo‘lgan munosabatida nafrat ma’nosi o‘z ifodasini topgan. Bu matnda emotsiyani qo‘zg‘atuvchi vositalar keyingi o‘rinlarda qo‘llanilgan *la‘natlar*, *bachchagar* kabi vulgar so‘zlarning ishlatilishi bilan yanada kuchaygan. Nutqning salbiy-emotsional bo‘yoqdorligi kuchayishi nuqtai nazaridan ham bu so‘zlarning qo‘llanishi xarakterlidir. Shuningdek, *ey*, *he*, *ho‘-o‘* kabi undovlar ham

soʻzlovchining tinglovchiga boʻlgan munosabatida undashni kuchli his-xayajon bilan ifodalashga xizmat qilgan. Koʻrinadiki, keltirilgan soʻzlarning hammasi esotsional boʻyoq kasb etuvchi lugʻaviy vositalardir.

Taʼkidlash joizki, soʻzlovchi oʻz fikriga yakun yasab, tinglovchini ishontiruvchi *manna, aygʻiringni topib beradiganlar kelishdi!*... iborasini qoʻllaganiki, bu iforqali fikriy aniklik taʼminlangan. Demak, ushbu parchada berilgan koʻpgina ogʻzaki nutqqa xos soʻzlar emotsional-ekspressivlikni uyushtirib kelgan, shu bilan birga, badiiy nutqning ham taʼsirchan va jozibador boʻlishini taʼminlagan. Yana shuni aytish kerakki, xuddi mana shu parchada Shukur Xolmirzayevning oʻziga xos nutq tuzish mahorati, uslubi koʻzga yaqqol tashlanadi. Parchadagi gaplarning aksariyati bir bosh boʻlakli, sodda, bir soʻzli (soʻz-gap) gaplardan iborat. Undov gaplarni ketma-ket qoʻllagan. Natijada maʼlum vaziyat haqida aniq tasavvur hosil qiladi. Soʻzlovchining kuyib-pishayotganligini, jahli chiqqanligini, shu bilan birga ularga mehri-muhabbati, ishonchi bor ekanligini ham jonli ifodalab bergan.

Oʻzbek tilshunosligida okkazional soʻzlar va matnda okkazional maʼnoni toʻlaqonli ochib beriuvchi alohida tavsifdagi tadqiqot mavjud. Bundan tashqari, koʻpgina tadqiqotlarda okkazional soʻzlarning qoʻllanishiga doir anchagina mulohazalar bor.

Taʼkidlash joizki, okkazional maʼnoni yuzaga keltirishda har bir sanʼatkor affiks va prefikslardan hamda turli xil soʻz yasash shakllaridan unumli foydalanmogʻi lozim. Xuddi shu masalada B.Yoriev Maqsud Shayxzoda asarlari tiliga xos okkazional tahlil etar ekan, Maqsud Shayxzoda etuk sanʼatkor sifatida okkazional maʼno anglatish maqsadida bir qancha affiks, prefik va boshqa soʻz shakllaridan unumli foydalanib, yangi variantlarni yaratganligini taʼkidlaydi. Bu esa shoirning yangi soʻzlar yasashdagi dadilligi, novatorligidan dalolat beradi, - deydi. Ana shunday fikrlar Sh.Xolmirzayev ijodiga ham talluqli boʻlib, yozuvchining individual nutq kasb etuvchi xususiyatlari –obod, -talab,-xona, -xoʻr kabi affiks va prefikslari orqali hosil boʻlgan va okkazional maʼno ifoda etuvchi bir qator soʻzlarda yaqqol koʻzga tashlanadi. Jumladan, -obod affiksoidi qoʻshilib oʻrin-joy nomini hosil qiluvchi yangi otlar yasaladi. Bunday otlar oʻzakdagi maʼno Bilan bogʻliq ifodani konkret real, ishonarli tarzda belgilab beradi: «Qizillar» ham oʻzimiznikilar ekan. Musulmonobodlik boʻlid... Omonlik-omonlik («Ogʻir tosh koʻchsa»). Keltirilgan misolda *musulmonobodlik* okkazional soʻzida garchand, bu soʻz semantikasida musulmonchilikning gullab-yashnayotganligi maʼnosiga ishora boʻlsa-da, aslida u tinchlik, osoyishtalik maʼnolarini ifoda etish maqsadida qoʻllanilgan.

Okkazional soʻzlarni yangi paydo boʻlgan soʻzlar sifatida kabul qilish mumkin. Shuning uchun ham, oʻzbek tilshunosligida badiiy ijod bilan bogʻliq boʻlgan neologizmlarni okkazionalizmlar, individual va stilistik neologizmlar – deb atashlar, shuningdek, okkazional soʻzlarni individual-stilistik neologizmlar sifatida qabul qilishlar ham oʻz ifodasiga ega. Okkazional soʻzlarning tilda yangidan paydo boʻlishi uning individual xususiyati bilan bogʻliq desak, xato boʻlmaydi. Shu boisdan ham, okkazional maʼnolar individual holatda, maʼlum kontekstda hosil boʻlganligi uchun ham baʼzan individual okkazionalizmlar shaklida atalishiga qiyashlsa boʻladi.

Quyidagi misolni keltirib o‘tamiz: -Ha, semirib, Osh-non eb yuribsanmi? – dedi. – Obbo, meni siz ham xo‘ra deb ataysiz. Aslida o‘lgudek chimxo‘rman! – dedi. Keltirilgan matnda *xo‘ra*, *chimxo‘rman* okkazional so‘zlari ma‘nodagi holatni yakka shaxs nutqiga xos tarzda reallashtirish uchun xam ishlatilgan, ya‘ni semiz, oriqli kishi jussasini ifoda etish uchun qo‘llanilgan. Ushbu so‘zlarda yakka shaxsning xarakterli xususiyati ochib berilgan. Okkazional ma‘noning umumtarzda ifodalanishi yozuvchi asarlari tilining muhim qirralarini ochib beradi. Masalan: -Xulosa shuki, - dedi Eshoni Sudur, - sho‘rolaru ularning farmonbardorlari...amirlik davrida yo‘l qo‘yilgan nuksonlarni yaxshi bilib olib, anna o‘sha nuqsonlarni bartaraf etadigan qilib ko‘rsatishyappti o‘zlarini!... Buni bilib olingiz! Ushbu matndagi *farmonbardorlari* okkazional yasalmasi shaxslarga nisbatan salbiy munosabatni ifodalashga xizmat qilgan. Shuningdek, *oziqachi*, *pashshalashma*, *qizilkaltakchi*, *to‘yxor*, *esxona*, *shaxmatiusxa*, *bandixona*, *qulochkashlab* va hokazo okkazional so‘zlar ham badiiy tasvirlash vositasi sifatida yozuvchi asarlari tilini boyitgan. Quyidagi misollarga e‘tiborni qarataylik: «To‘g‘ri, bir-ikki marta borgisi ham keldi. Biroq yo‘li tegmadi. Goh oziqachilar bilan qishloqlarga chiqadi. Em-xashak, don-dun xarid qilib kelishi kerak»... «Xoy, izzatingni bil, u odamga buncha pashshalashma degan edi. Men quloq solmabman». Keltirilgan matnlarda *oziqachi*, *Pashshalashma* okkazional so‘zlari adabiy asarning yuqori badiiyligini ta‘minlovchi vositalardir. Aslida bu okkazional so‘zlar ma‘noda turli xil nozikliklarni ham yuzaga keltirgan.

XULOSA

Chunonchi, *oziqachi* okkazional so‘zi o‘ziga xos tarzda yasalgan bo‘lib, emxashaq, donni tarqatib yuruvchi kishilarga nisbatan qyallanilgan. *Pashshalashma* okkazional so‘zi tanbeh ma‘nosini ifodalash uchun ishlatilgan bo‘lib, bu so‘zning semantik ma‘nosidagi ifoda yaqin borma yoki xalq nutqiga xos bo‘lib qolgan «xira pashshaga o‘xshab bunchalik yopishmasang», «jig‘imga tegma», «xazillashma» kabi ma‘nolarni uyushtirgan. Shuningdek, *pashshalashma* so‘zida undash ma‘nosi ham o‘ta darajada kuchlidir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Abdurahmanov G‘. Yozma nutq uslubini yaratuvchi vositalar. O‘TA. 3-son. 1994.
2. Abdullaeva A. O‘zbek tilida ekspressivlikning ifodalanishi. T. O‘TA “Fan”., 1983
3. Abdullaev A. Ilova ko‘chirma gapli qurilmalar. – T., O‘TA. 1982. 2-son
4. Gaipov S. Metafora emotsional – ekspressiv munosabat ifodalash vositasi sifatida. 4- son, O‘TA., T. 1974
5. Aliksenko I. V. Parsellyasiya kak grammaticheskie struktura rechi. AKD. M.. 2006.
6. Doniyorov X. Yo‘ldashev B. Adabiy til va badiiy stil – T., 1988
7. Karimov S. O‘zbek tilining badiiy uslubi. Samarqand.1992.

8. Umurqulov B. Badiiy adabiyotda soʻz. T. 1993.
9. Yuldashev B. Oʻzbek badiiy prozasining uslubiy tahlili. – T. 1989.
10. Botirova M. B. Q. JAHON TILSHUNOSLIGI VA TURKOLOGIYADA REKLAMA TADQIQIGA DOIR ISHLAR TAHLILI //Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. – 2023. – T. 3. – №. 6. – C. 51-57.
11. qizi Botirova M. B. REKLAMALARDA SIFATLARNING GRAMMATIK TABIATI //Philological research: language, literature, education. – 2024. – T. 3. – №. 3. – C. 52-55.